भांगफूट आणि बांधकाम-स्थळे:
विसाव्या शतकातील स्वित्झर्लंड आणि जर्मनीमधील चढउतारांचे संबंध

Bruchstellen und Baustellen: Die wechselhaften Beziehungen zwischen der Schweiz und Deutschland im 20. Jahrhundert

मूळ भाषण: याकोब टानर | परिसंवाद: "डेर ग्रोसे कांटोन" | ०५–०६.१२.२०२५, झ्युरिख

I.

"महान प्रांत" या आंतरराष्ट्रीय परिसंवादात आपले स्वागत आहे. या संकल्पनेतून एक स्पष्ट दृष्टिकोन सूचित होतो: जर्मनी हा एखाद्या "छोट्या संघराज्य-घटका"कडे वरून पाहत नाही, तर उलट लहान स्वित्झर्लंड "महान प्रांता"कडे वर पाहते. त्यामुळे जर्मन-भाषिक स्वित्झर्लंडच्या महानगरात, म्हणजेच झ्युरिखमध्ये, या परिस्थितीच्या विविध पैलूंवर प्रकाश टाकण्यासाठी आपण एकत्र येणे उचितच आहे.

माझ्या भाषणातून मला हे दाखवायचे आहे की या इतिहासात दोन्ही देशांमधील भांगफुटींपेक्षा सामायिक अपेक्षा आणि समान बांधकाम-स्थळांचाच भाग अधिक आहे, ज्या जवळजवळ सर्व प्रकरणांत युरोपीय, आंतरखंडीय आणि जागतिक विस्तार दर्शवतात. या समस्यांविषयी आपण सध्याच्या संकटग्रस्त, हादरलेल्या वर्तमानकाळात विशेषतः बोलले पाहिजे. कारण ॲडम टूझ यांनी ज्याला "बहुसंकट" म्हटले आहे, ते मूलतः आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे आहे. चर्चेचे मानदंड आणि वैज्ञानिक स्वातंत्र्य यांचे रक्षण करणे हे बहुविधतावादी सार्वजनिक क्षेत्रासाठी आणि कार्यक्षम लोकशाहीसाठी केंद्रस्थानी आहे — मग ती जर्मनीसारखी प्रातिनिधिक लोकशाही असो किंवा आपल्याकडील अर्धप्रत्यक्ष लोकशाही असो. आज असा योग्य समज निर्माण झाला आहे की दोन्ही बाजूंची लोकशाही वादसंस्कृती आणि ऐतिहासिक निर्णयक्षमता विस्कळीत होत चालली आहे — ऐकणे, युक्तिवाद करणे, वादविवाद करणे, नवे प्रश्न विचारणे, उपाय शोधणे, त्यात कधी अपयशी ठरणे आणि नवे दृष्टिकोन विकसित करणे यांसारख्या साध्या-सरळ गोष्टीदेखील प्रचंड दबावाखाली येत आहेत, त्यामुळे चिंतनाला वाव आणि विरोधाभासांतून विचार करण्याची क्षमता संकुचित होत आहे.

II.

आता शीर्षक-विषयासंबंधी काही तथ्ये आणि आकडेवारी पाहू. दोन्ही राज्यव्यवस्थांची तुलना केल्यास आकारातील ठळक फरक लक्षात येतो. क्षेत्रफळ आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने जर्मनी स्वित्झर्लंडपेक्षा सुमारे नऊ पट मोठे आहे, तर एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या बाबतीत हे प्रमाण सुमारे एक ते पाच इतके आहे — यावरून हे स्पष्ट होते की आर्थिक कामगिरीच्या बाबतीत छोटा देश मोठ्याला टक्कर देऊ शकतो. या असमान संबंधात स्वित्झर्लंडच्या "आर्थिक यशस्वी प्रतिकृती"चा सतत केला जाणारा उदोउदो, प्रत्यक्षात लहान राष्ट्राला असलेल्या सुप्त न्यूनगंडाची भरपाई एका विशिष्ट श्रेष्ठत्वाच्या दंभाने आणि इतिहासात खोलवर रुजलेल्या एका ध्येयवादी भावनेने करण्याचे काम करतो. "छोटे पण नाजूक" असे इवलेसे स्वित्झर्लंड स्वतःला युरोपचे शिखर म्हणून सादर करते. फक्त अलीकडे अशी प्रकरणे वाढत चालली आहेत जिथे गर्वाचे घर खाली येताना दिसते.

तरीही स्वित्झर्लंड एक सुदृढ, राजकीयदृष्ट्या स्थिर देश आहे ही प्रतिमा टिकून आहे. याचा संबंध सहमती-लोकशाहीशी आहे, तसेच प्रांतांशीही आहे, जे संघराज्यीय राज्यरचनेचे मूलभूत घटक आहेत. देशांतर्गत मैत्रीपूर्ण संबंध मुख्यत्वे प्रांतांमार्फत, म्हणजे प्रांता-प्रांतांतील पातळीवर नियंत्रित केले जातात, आणि इतर प्रांतांच्या तुलनेत आपल्या स्वतःच्या वैशिष्ट्यांचा, लहरींचा आणि लोकसांस्कृतिक वेगळेपणाचा नेहमीच आदर राखला जातो. एक चर्चित विनोद असा आहे की स्वित्झर्लंडमध्ये शिक्षणापासून आरोग्यव्यवस्थेपर्यंत, दुकानांच्या वेळांपासून न्यायव्यवस्था आणि पोलिसांपर्यंत सर्व

काही "प्रांतानुसार वेगवेगळे" असते.

या निरीक्षणावरून पाहता, खरोखर "महान" काहीतरी हे सव्वीस प्रांतांच्या समूहाला अजबिात शोभत नाही, ज्यांपैकी सहा प्रत्यक्षात केवळ अर्ध-प्रांत आहेत — त्यामुळे पूर्वी फक्त तेवीस प्रांत मोजले जात असत. मात्र एकोणीसशे नव्याण्णव सालच्या घटनादुरुस्तीने या अर्ध-प्रांतांना शब्दशः "पूर्ण प्रांत" असा दर्जा दलिा, ज्यामुळे एक वरिोधाभासी परणिाम झाला — आता भेदभाववरिोधी कारणांमुळे त्यांना अर्धे भाग म्हणून वागवणे शक्य राहलिे नाही. त्यामुळे त्यांना आता "वभिागलेले मत असलेले प्रांत" असे संबोधले जाऊ लागले, तर वीस प्रांतांना "अवभिाजति मत असलेले प्रांत" म्हटले जाते.

ही छोट्या-छोट्या तुकड्यांतील रचना, राष्ट्रीय भूभागाचे हे बारीक वभिाजन, दुय्यम राज्यरचनेसह मळिून राजकीय उतरंडी फायदेशीरपणे सपाट ठेवते. असे म्हणता येईल की, जर्मनीत सीमाशुल्क-संघाच्या स्थापनेपूर्वी आणि साम्राज्याच्या सुरुवातीपर्यंत जी "छोटी-राज्यव्यवस्था" प्रचलति होती, ती स्वति्झर्लंडमध्ये आजही टकिून आहे. या वस्तुस्थतिीमुळे "महान प्रांत" ही संयुक्त संकल्पना मूलतः एक स्वतःशीच वरिोधाभासी शब्दप्रयोग कंविा भाषकि कलाकृती म्हणून एक वरिोधाभासालंकार ठरते. यात एक वक्तृत्वात्मक युक्ती दसिून येते — काहीतरी वसिंगतपणे मोठे, कधीकधी भयावहसुद्धा, स्वतःशी साम्य नरि्माण करून आपलेसे करण्याची.

III.

या "आपलेसे करण्या"च्या इतहिासाकडे थोडक्यात मागे वळून पाहूया: संपूर्ण वसिाव्या शतकात स्वति्झर्लंड-जर्मनी संबंध सतत अंतर राखणे आणि जवळ येणे यांच्यामध्ये हेलकावे घेत राहलिे. पहलि्या महायुद्धात, त्यावेळचे स्वसि सैन्याचे सेनापती जर्मनीच्या बाजूने युद्धात उतरू इच्छति होते. मात्र देशाच्या कार्यकारी परषिदेनेच — तथाकथति "जनमता"शी सुसंगत राहून — देशाचे तटस्थत्व कायम राखले. त्याच काळात, म्हणजे एकोणीसशे सोळा साली, समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांनी जर्मनीच्या "स्वति्झर्लंडीकरणा"बद्दल इशारा दलिा होता. वेबर यांच्या मते, "जर्मन साम्राज्यासारखी राजकीय रचना स्वेच्छेने स्वति्झर्लंड ज्या पद्धतीने शांततावादी धोरण अंगीकारते, तशी अंगीकारू शकते असे मानणे ही एक गंभीर चूक आहे."

"महान युद्ध" संपल्यानंतर स्वति्झर्लंड आणि जर्मनी एकमेकांच्या जवळ आले, आर्थकि-वति्तीय एकात्मता सांस्कृतकि देवाणघेवाणीबरोबरच वाढत गेली. बर्लनि हे गर्जणाऱ्या वसिाव्या दशकातील महाआकर्षण-केंद्रांपैकी एक होते आणि त्याचा प्रभाव स्वसि शहरांतही जाणवत होता. एकोणीसशे पंचवीस साली टेसनिमधील लोकार्नो येथे, मानसकिदृष्ट्या अजूनही शत्रुत्व बाळगणाऱ्या युरोपीय शक्तींमधील मोठी सलोखा-परषिद पार पडली. मात्र एकोणीसशे तीसच्या दशकाच्या सुरुवातीस युरोपातही तीव्र होत गेलेल्या जागतकि आर्थकि मंदीमुळे ही आशादायक शक्यता वरिून गेली. एकोणीसशे तेहतीस सालापासून "तसिऱ्या नाझी राज्यसत्ते"च्या उदयाबरोबर पुन्हा युद्धाची चनि्हे दसिू लागली.

स्वति्झर्लंडच्या इतहिास-वचिारसरणीत्मक कथानकानुसार, या टप्प्यात आणि वशिेषतः युद्धाच्या वर्षांत उत्तरेकडील शेजाऱ्याशी एक खोल भांगफूट नरि्माण झाली होती असे मानले जाते. मात्र ऐतहिासकि संशोधनाने हे दस्तऐवजीकरण केले आहे की ही सीमारेषा अत्यंत सच्छदि्र होती. उदाहरणार्थ, इथेही एकोणीसशे तेहतीसच्या वसंत ऋतूत एक अतउिजवी चळवळ उदयास आली, जनिे स्वति्झर्लंडचे फॅससि्ट-प्रेरति "अंतर्गत नवनरि्माण" घडवण्याचा प्रयत्न केला. एका स्वसि-रूपांतरति ज्यूद्वेषाने अशी नरि्वासति-धोरणे घडवली, ज्यांनी नाझींना त्यांची उद्दष्टिे साध्य करण्यात मदत केली. आणि एकोणीसशे चाळीसपासून आर्थकि, शस्त्रास्त्र-उद्योग आणि वति्तीय क्षेत्रांत हटिलरच्या दहशतवादी राज्याशी घनष्ठि सहकार्य सुरू झाले, ज्यामुळे ओएर्लकिॉनचा शस्त्रास्त्र-उत्पादक आणि लुटलेल्या कलाकृतींचा संग्राहक एमलि जी. बुयर्ले एकोणीसशे चाळीसच्या दशकाच्या सुरुवातीस सर्वांत श्रीमंत स्वसि नागरकि बनला.

या वर्षांत, हे सर्व असूनही, जर्मनीला "महान प्रांत" म्हणण्याची कोणाची इच्छा राहलिी नव्हती. मात्र युद्ध संपताच याच संबोधनाने उद्ध्वस्त जर्मनी आणि युद्धातून वाचलेले स्वति्झर्लंड यांच्यातील संबंध सामान्य करण्यास हातभार लावला. तटस्थ छोट्या राष्ट्राने आता स्वतःला एक "वशिेष प्रकरण" समजायला सुरुवात केली आणि मानसकिदृष्ट्या आल्प्स

पर्वतांतील आपल्या आश्रयदुर्गात स्वतःला बंदिस्त करून घेतले. ते संयुक्त राष्ट्रांपासून दूर राहिले आणि युरोपीय एकात्मता प्रक्रियेपासूनही अंतर राखले. त्याच वेळी, आर्थिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या मात्र त्याने एकोणीसशे एकोणपन्नास साली स्थापन झालेल्या पश्चिम जर्मन संघराज्याकडे आपली दारे उघडली, जे आता स्वित्झर्लंडइतकेच "शांततावादी" बनले होते. तरीही परस्परांपासून अंतर राखण्याच्या प्रवृत्ती पूर्णपणे नाहीशा झाल्या नाहीत. स्विस बाजूने असा संशय व्यक्त केला जाई की "महान प्रांता"मध्ये लोकशाही व्यवस्था असूनही अजूनही जुन्या प्रशियन सत्ताधारी-राज्याची मानसिकता प्रबळ आहे, तर पश्चिम जर्मनीत स्विस संघराज्याची — जे स्वतःला "लोकशाहीचा मूळ पाया" म्हणून सादर करत असे — त्याची खिल्ली उडवली जाई, कारण त्याच स्वित्झर्लंडने महिलांना, म्हणजे निम्म्या नागरिकांना, राष्ट्रीय पातळीवरील सर्वांत मूलभूत लोकशाही अधिकार — मतदानाचा हक्क — एकोणीसशे एकाहत्तर सालापर्यंत नाकारला होता.

IV.

नऊ नोव्हेंबर एकोणीसशे एकोणनव्वद रोजी झालेले बर्लिनची भिंत कोसळणे स्वित्झर्लंडमध्येही उत्साहाने स्वागत करण्यात आले. उदारमतवादी वर्तुळांत पूर्व गटाच्या अवसानाने एक जुनी साम्यवादविरोधी भावना पुष्टी पावली, जिला लेखक फ्रीड्रिख ड्युरेनमाट यांनी एकेकाळी "स्विसांचा जमाती-नृत्य" असे संबोधले होते. पण आता पुढे काय? स्विस सैन्य रद्द करण्याबाबतच्या जनमत-चाचणीपूर्वी झालेल्या चर्चा मला आठवतात, जी सव्वीस नोव्हेंबर एकोणीसशे एकोणनव्वद रोजी नियोजित होती. दोन्ही जर्मन राष्ट्रांच्या लवकरच होणाऱ्या "पुनर्एकीकरणा"च्या शक्यतेने उदारमतवादी आणि डाव्या विचारसरणीच्या लोकांमध्येही खोलवर रुजलेली भीती जागी केली: "एक जर्मनीपेक्षा दोन जर्मनी कमी धोकादायक असतात" — असा तो जर्मनीविरोधी प्रतिक्रियावादी विचार होता. मात्र हा विचार लवकरच विरून गेला आणि, जिथवर मला माहीत आहे, थोड्या काळासाठी चिंतित झालेले हे सर्व लोकही अखेर "स्वित्झर्लंड विना सैन्य" या गटाच्या बाजूने मतदान करते झाले. तीन ऑक्टोबर एकोणीसशे नव्वद रोजी पूर्व जर्मनी पश्चिम जर्मनीत विलीन झाल्याने "महान प्रांता"चे स्वरूप बदलले नाही. स्वित्झर्लंडच्या सुमारे तीनशे किलोमीटर लांबीच्या, विविध वळणे घेणाऱ्या सीमेत भौगोलिकदृष्ट्या काहीही बदल झाला नाही. मात्र युरोपीय संघ आणि युरोपीय अंतर्गत बाजारपेठेशी असलेल्या करारात्मक संबंधांमुळे ही सीमा आधीपेक्षाही अधिक पारगम्य बनली.

दोन्ही राष्ट्रांतील दुराव्याचा एक कळस — म्हणजेच संबंधांतील नीचांक — दोन हजार नऊ साली घडला. त्यावेळी तापलेल्या द्विपक्षीय कर-विवादात दोन्ही देशांचे अर्थमंत्री हान्स-रुडोल्फ मेर्त्स आणि पेअर श्टाइनब्रूक यांनी एकमेकांना अजिबात सूट दिली नाही, आणि जेव्हा नंतरच्यांनी छुप्या पद्धतीने "घोडदळ पाठवण्या"ची धमकी दिली, तेव्हा ऱ्हाईन नदीच्या दक्षिणेस त्यांच्याविरुद्ध द्वेषाची लाट उसळली. "चाबूकधारी पेअर", "जर्मन उद्धट" आणि "गर्जणारा जर्मन" अशी काही अपमानास्पद विशेषणे उत्तरेकडून आलेल्या या "आक्रमका"वर फेकली गेली. मात्र या विषयाची जाण असणाऱ्यांना हे ठाऊक होते की हे संपूर्ण नाट्य केवळ प्रेक्षकांसाठी होते — कारण स्वित्झर्लंड बँक-गुप्ततेच्या रक्षणासाठी एका निष्फळ मागील-फळीच्या लढाईत अडकले होते, जी लढाई त्याला थोड्याच काळात युरोपीय संघाच्या देशांशी असलेल्या परराष्ट्र संबंधांतही सोडून द्यावी लागली.

V.

अशा घटना सामूहिक स्मृतीत खुणा सोडतात. मात्र त्याहून अधिक महत्त्वाचे असतात ते खोलवरचे कल जे एखाद्या घटनेच्या पातळीवर पकडता येत नाहीत. एकोणीसशे सत्त्याण्णव साली अमेरिकी राजकीय विश्लेषक फरीद झकारिया यांनी एका आंतरराष्ट्रीय नियतकालिकात "उदारमतविरोधी लोकशाहीचा उदय" या नावाचा लेख प्रकाशित केला. त्यात त्यांनी अशा पेचप्रसंगाकडे लक्ष वेधले की, निवडणुका मुक्त आणि निष्पक्ष — म्हणजेच लोकशाही पद्धतीने — होऊ शकतात, आणि त्याचवेळी लोकशाहीविरोधी वंशवादी, फॅसिस्ट आणि अतिउजवे लोक निवडूनही येऊ शकतात. दोन महायुद्धांदरम्यानच्या सत्तापालट-परंपरेच्या विपरीत, यावेळी लोकशाहीचा दर्शनी भाग अबाधित राहतो, मात्र त्यामुळे लोकानुनयी प्रचार आणि डावपेचात्मक जमवाजमव करून सत्तेवर आलेल्या पक्षाला घटनेला पोखरण्यापासून आणि वाढत्या संख्येने नागरिकांना त्यांच्या मूलभूत हक्कां-स्वातंत्र्यांपासून वंचित करण्यापासून काहीही रोखत नाही. दोन हजार

चार साली ब्रिटिश राज्यशास्त्रज्ञ कॉलिन क्राउच यांनी कायद्याच्या राज्याच्या रचना आणि लोकशाही यंत्रणांच्या या हळूहळू होणाऱ्या क्षरण-प्रक्रियेला "लोकशाहीोत्तर व्यवस्था" असे संबोधले. अनेक सखोल अभ्यासांनी या निष्कर्षाला दुजोरा दिला आहे. मी फक्त स्टीव्हन लेव्हिट्स्की आणि डॅनियल झिब्लाट यांचे सात वर्षांपूर्वी प्रकाशित झालेले "लोकशाही कशा मरतात" हे पुस्तक आणि झ्युरिख विद्यापीठाच्या अलीकडील नियतकालिकातील राज्यशास्त्रज्ञ बेलेन गोन्झालेझ यांची "लोकशाही हळूहळू मरतात" ही मुलाखत यांचा उल्लेख करतो.

या प्रक्रिया विविध लोकशाही देशांत मोठ्या प्रमाणावरील उजवीकडे झुकण्याच्या स्वरूपात प्रकट होत आहेत. सत्तावादी प्रवृत्तींना बळ मिळत आहे, अतिउजवी भाषाशैली सर्वसामान्य होत चालली आहे. लोकशाही सार्वजनिक क्षेत्रावर हल्ला होत आहे. यात राष्ट्रवादी उजवी विचारसरणी बेशरमपणे मूल्यात्मक निकषांची उलटापालट करते. गेल्या फेब्रुवारी महिन्यात म्युनिक सुरक्षा परिषदेत अमेरिकेचे उपाध्यक्ष जे.डी. व्हान्स यांनी हे विशेषतः ठळकपणे दाखवून दिले. अमेरिकेला पुन्हा महान बनवण्याच्या चळवळीचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांनी युरोपीय लोकशाहींची तुलना सत्तावादी राजवटींशी केली, तर ट्रम्प यांच्या भ्रष्ट आणि हिंसक शासनशैलीचा लोकशाही म्हणून गौरव केला. त्यांनी युरोपभर सर्वत्र भाषणस्वातंत्र्यावर बंदी असल्याचा दावा केला आणि अमेरिकेतील सेन्सॉरशिप व द्वेषपूर्ण भाषणाला भाषणस्वातंत्र्याच्या रक्षणाचे नाव दिले. यावरील प्रतिक्रियांमध्ये एक फरक स्पष्टपणे दिसून आला: "महान प्रांता"च्या संरक्षणमंत्र्यांनी, बोरिस पिस्टोरियस यांनी, तिथेच लगेच व्हान्स यांचे भाषण "अस्वीकारार्ह" असल्याचे नाकारले, तर स्विस संघीय अध्यक्षा कारिन केलर-झुटर यांनी असे म्हटले की हे भाषण "एका विशिष्ट अर्थाने अगदी स्विस-सदृश" होते, कारण व्हान्स यांनी "उदारमतवादी मूल्यां"बद्दल बोलले आणि "प्रत्यक्ष लोकशाहीचे समर्थन" केले.

VI.

आपल्याला माहीत आहे त्याप्रमाणे, अमेरिकेशी झालेल्या शुल्क-विवादात स्वित्झर्लंडसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याच्या हेतूने केलेली अशी लांगूलचालने निष्प्रभ ठरतात. ती परिस्थिती क्षुल्लक ठरवणारी असतात आणि एका गंभीर वस्तुस्थितीपासून लक्ष विचलित करतात. कारण लोकशाहीचा तिरस्कार करणाऱ्या तंत्रज्ञान-अब्जाधीशांसह अमेरिकेला पुन्हा महान बनवण्याची चळवळ युरोपातील सर्व देशांत आजही आक्रमकपणे अतिउजव्या आणि उदारमतविरोधी पक्षांना प्रोत्साहन देत आहे आणि त्यांना सत्तेवर पाहू इच्छिते. या हल्ल्यांचे उद्दिष्ट युरोपीय संघाचे सत्तावादी पद्धतीने चालवल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांत विभाजन करणे हे आहे. हवामान संकट व तापमानवाढ, युद्धे व जागतिक शस्त्रसज्जता, सामाजिक असमानता व दारिद्र्य, प्रजनन-वैद्यकशास्त्र व जैवतंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता व बेकायदेशीर भांडवली सत्ता — या तातडीच्या समस्यांऐवजी माध्यमांद्वारे फुगवलेल्या भ्रामक भीती अग्रस्थानी येत आहेत, विशेषतः "समाजाचे परकीयीकरण" किंवा "मोठे प्रतिस्थापन" किंवा "आपल्या राष्ट्रीय सार्वभौमत्वा"चा ऱ्हास यांसारख्या.

म्हणजेच आज मूलभूत गोष्टी हलू लागल्या आहेत, घसरू लागल्या आहेत. अनेक देशांत राजकीय संस्कृती एका व्यापक नैराश्याच्या भोवऱ्यात सापडली आहे आणि या उदासीनतेत सर्वत्र वादळे घोंघावू लागली आहेत. मात्र सध्या सुरू असलेल्या संघर्षांचा परिणाम अजूनही अनिश्चित आहे. लोकशाही व्यवहार आणि कायद्याच्या राज्याच्या संस्थांच्या रक्षणासाठी आवश्यक अट म्हणजे वैज्ञानिक स्वातंत्र्य आणि एक खुली, सहिष्णु चर्चासंस्कृती, ज्यात संबंधित प्रश्नांची गुंतागुंत उलगडू शकते. हे सोपे काम नाही हे आपल्याला ठाऊक आहे. स्वित्झर्लंड आणि "महान प्रांत" यात एकमेकांना मदत करू शकतात, हेही आपल्याला ठाऊक आहे. चला, प्रयत्न करूया!